

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשפ"א

כרך ח

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז
ד"ר יוחנן קאפח

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' יצחק קלימי
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"א 2021
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

17	לשון המקרא כיוצרת מדרש ודרשנות	משה צפור
45	איזהו 'הר המור', בפיוט 'יום שבתון' לרבי יהודה הלוי?	גבריאל ברזילי
63	היחיד מול יחידו של עולם במשנת רבי זאב מז'טומיר	יהושפט נבו
87	על דמותו של הרב קוק בעיני צאצאי תלמידיו החרדים - בין דור ראשון לדור שני	יצחק רונס

שער שני | חינוך והוראה

105	מעורבות הורים בבית הספר בחינוך היהודי: הממלכתי, הממלכתי-דתי והחרדי ובחינוך הערבי	אליסיה גרינבנק ואפרת בנג'ו
123	מי יניף את דגל הפנאי? על מדיניות הפנאי עבור נוער עם מוגבלות	אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר
143	אתגרים בהשתלבות עובדות מקצועות הבריאות במסגרות חינוך בתחילת דרכן המקצועית	אסתר גולדבלט, רבקה פלזנשטיין, אוהלה גרוס-אביניר
165	התערבות טיפולית של מחנכת בכיתת חינוך מיוחד: חקר מקרה	אליעזר יריב ובתיה בר

185	הקשר בין חוללות הורית ואיכות האינטראקציה אב-ילד לבין מידת השימוש של אבות במדיה דיגיטלית בזמן אינטראקציה עם ילדיהם	רינת כספי
207	הקשר בין מאפיינים אישיים של מורים ומתכשרים- להוראה ובין עמדותיהם כלפי שילוב תלמידים עם מוגבלות בשמיעה במערכת החינוך הרגילה	אורלי שי

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

233	הקשר בין שיווי משקל סטטי ודינמי לבין הישגים לימודיים בקרב תלמידי כיתה ה' בישראל	מירי שחף, רוני לסלו-רוט, אייל רוזנשטריך
249	הוראה והסמכת מורים לחינוך גופני באמצעות למידה מקוונת	דקלה זיו ודני מורן
269	הערכת יעילות שיעורי לימוד שחייה בכתי הספר בישראל בטווח השנים 2011-2016	סיגלית אבוחצירא, דניאל מורן, אורי אליהו

שער רביעי | סקירת ספרות

287	"האם יש זכות קיום למדעים ההומניים בפורמט הנוכחי?" מגבלות המחקר האקדמי שעוסק במודל האקדמי	אורנה לוין

מחברי המאמרים

סיגל אבוחצירא

דוקטורנטית בבית ספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sigal00000@gmail.com

ד"ר אורי אליהו

בית הספר למדעי הבריאות, החוג לתזונה, אוניברסיטת אריאל
urieli@ariel.ac.il

ד"ר אפרת בנג'ו

החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; החוג לחינוך מיוחד, המכללה
האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בתיה בר

מורה בחינוך מיוחד, משרד החינוך
2006bb@walla.co.il

ד"ר גבריאל ברזילי

החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
barzilg@gmail.com

ד"ר אסתר גולדבלט

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל ומכללת אפרתה; החוג לחינוך מיוחד, מכללת אפרתה
stgoldblat@gmail.com

ד"ר אורית גילור

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
oritg@beitberl.ac.il

אוהלה גרוס-אביניר

החוג לניהול ארגוני שירות, מכללת הדסה ירושלים; החוג לייעוץ חינוכי, מכללת אורות
ישראל
ohelaav@hac.ac.il

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
gralicia2@gmail.com

דקלה זיו

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל; החוג לחינוך גופני, המכללה
האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
zivdikla1@gmail.com

פרופ' אליעזר יריב

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ושינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר רינת כספי

ראשת החוג לחינוך, החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' דרורה כפיר

פרופסור חבר (בדימוס) בחוג לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל
gadikf@netvision.net.il

ד"ר אורנה לוי

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אחוה; ראש
אקדמי של מרכז הסימולציה במכללה האקדמית אחוה
orna_1@achva.ac.il

ד"ר רוני לסלו-רוט

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס
ronilaslo@gmail.com

פרופ' דניאל מורן

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר יהושפט נבו

גמלאי החוג לתנ"ך, מכללת שאנן
yehoshafat100@gmail.com

רבקה פלונשטיין

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל
rivkafel@gmail.com

פרופ' משה צפור

פרופסור אמריטוס במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן; ראש החוג לתנ"ך וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר חגית קליבנסקי

המסלול לחינוך בלתי פורמלי, המכללה האקדמית בית ברל
hagitklib@gmail.com

ד"ר אייל רוזנשטריך

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס והמכללה האקדמית בווינגייט
eyal@pac.ac.il

יצחק רונס

לימודי יסוד ביהדות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; מכללת אורות ישראל;
מכללה ירושלים
yroness@gmail.com

ד"ר מירי שחף

חוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
mirile@washington.ac.il

ד"ר אורלי שי

חוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
orlyshai1@gmail.com

איזהו 'הר המור', בפיוט 'יום שבתון' לרבי יהודה הלוי?

גבריאל ברזלי

לעילוי נשמת אמי מרתי
יוכבד (ייני) בת אסתר ובנימין ז"ל

תקציר

בפיוט מפורסם לשבת מכנה ר' יהודה הלוי את הר סיני בכינוי "הר המור", במאמר זה יצאנו להתחקות אחר משמעותו של כינוי זה. המחקר בשאלה זו הוביל אותנו לעסוק ביחסים בין פרשנות המקרא במדרש לבין ספרות הפיוט, וכיחס בין מקומות קדושים שונים בתרבות ישראל. בסופו של דבר הצענו שלוש תשובות אפשריות לשאלת משמעות הכינוי "הר המור", הנובעות ממדרשים לספר בראשית ולמגילת שיר השירים. ובאשר לכוונתו המקורית של ריה"ל, אותה נוכל רק לשאור.

תאריכים: פיוט, מדרש, ר' יהודה הלוי, הר המוריה, הר המור, שיר השירים, בראשית, עקדת יצחק, בית אל, הר הבית, הר סיני, מקדש, ספרות חיצונית

את הפיוט "יום שבתון אין לשכוח" שחיבר רבי יהודה הלוי,¹ שרתי אלפי פעמים מאז למרתי אותו בילדותי, וכדרכן של גרסאות דינקותא, מעולם לא בחנתי את מילותיו לעומקן. והנה בשבת אחת, חודשים ספורים לאחר מות אמי,² היכו בי מילותיו הראשונות של הבית

1 על חייו ושירתו של ר' יהודה הלוי, ראו: שירמן, לתולדות השירה, 247-341; יהלום, שירת חייו.
2 פיוט זה היה אהוב במיוחד על אמי, יוכבד (ייני) ברזלי ז"ל, שהלכה לעולמה בשנת תשע"ט. יהיו דברי אלא לעילוי נשמתה.

הרביעי: "דיבר בקודשו (אל) בהר המור / יום השביעי זכור ושמור / ...".³

המילים "זכור ושמור" שולחות את הקורא לעשרת הדברות ולמעמד הר סיני. שהרי בספר שמות נפתח הציווי על שמירת השבת במילים: "זָכֹר אֶת־יּוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (שמ' כ 8) ובספר דברים נפתח אותו ציווי במילים: "שָׁמֹר אֶת־יּוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (דב' ה 12). מדרש קדום עונה על השאלה כיצד יתכן שמשה ציטט את עשרת הדברות פעמיים בצורה שאיננה זהה, ומפרש: "...ומאי דבר אחד הן? דבדיבור אחד נאמרו. כדתניא: זכור ושמור דביבור אחד נאמרו, מה שאין יכול הפה לדבר ומה שאין האוזן יכול לשמוע." (בבלי, שבועות, כ ע"ב).⁴ אם כן, הרי ש"הר המור" הוא כינוי להר סיני, שבו נאמרו עשרת הדברות.

מניין בא הכינוי "הר המור" להר סיני ומה מקורו? האם הוא מבוסס על פרשנות מדרשית, ואם כן, באיזה פסוקי מקרא נתלה מדרש זה? אלו השאלות שנעסוק בהן במאמר זה.

מלכתחילה עולות שתי אפשרויות פרשניות שראוי לבחון בתשובה לשאלות אלו. האחת היא צירוף המילים "הר המור" המופיע במפורש פעם אחת במקרא, בשיר השירים: "עד שיפוח היום ונסו הצללים, אלך לי אל הר-המור ואל גבעת הלבונה" (שה"ש ד 6). במקרה זה ראוי לבחון פירושים דרשניים או אלגוריים הקושרים את הפסוק הזה להר סיני.

אפשרות שניה היא לראות במילים "הר המור" את קיצור שמו של "הר המוריה", המקום שבו עקד אברהם את יצחק בנו,⁵ המזוהה בדרך כלל בתרבות היהודית לדורותיה עם הר הבית שבירושלים.⁶ אם כן, ראוי לבחון האם מצויה מסורת פרשנית חלופית, אשר מזוהה את מקום עקדת יצחק בהר סיני שבמדבר, ולא בהר ציון.⁷

3 לפיוט זה יש נוסח אחר, שלדעת דיוואן ריה"ל של חיים בראדי ומהדורת דב ירדן (ירדן, שירי הקודש, 646-647) הוא הנוסח המקורי, ובו הבית השלישי והרביעי שונים לגמרי (ארז, יום שבתון). לענייננו, אין זה משנה כל כך האם חרוז זה התחבר בידי ריה"ל או שובץ בידי פייטן מאוחר יותר, שכן המאמר עוסק ברקע המדרשי של החרוז, ולא בשאלה מי כתבו.

4 דרשה זו מופיעה במקומות רבים: בבלי, ר"ה כז ע"א; ירושלמי, נדרים ג, ב (לז ט"ד); מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דבחו"ד, ז; מכילתא דרשב"י, כ 8; ספרי דברים כי תצא, רלג; מדרש תנאים לדברים ה 12; שם כב 12; מדרש אגדה (בובר) לדברים ה 12; ועוד. וראו גם: רש"י לשם כ 8; פיוט לכה דודי לר' שלמה הלוי אלקבץ; ועוד.

5 בדרשות ובפיוטים רבים קוצר שמו של "הר המוריה" ל"הר המור". כך למשל: בר"ר נה ז; "עת שערי ציון" ר' יהודה בן שמואל עבאס (אליצור, שירה, עמ' 50): "מה נאוו עלי ההרים רגלי מבשר" לר' שמעון בר' ניסים; יוצרות לפרשת וירא, לר' יהושע בר כלפה; ועוד.

6 מסורת זו קדומה ומוכרת כל כך שנראה שכמעט אין צורך להביא לה דוגמאות, אך פטור בלא כלום אי אפשר. ראו למשל: יובלים יח 13; יוסף בן מתתיהו, קדמוניות א יג, ב 226 (שליט, קדמוניות, 24-25); מגילת תענית, ד"ה עשרים ואחד בכסלו; בבלי ברכות, נה ע"א; ירושלמי ברכות, ד, ה (ח ט"ג); שהש"ר ד, ו; נתחומא (בובר) וירא, מה; פסיקתא רבתי, הוספה א, ג; מדרש תהלים (בובר) צב, ו; ועוד.

7 רחל ארז התייחסה לשאלת זיהוי הר המור בפיוט יום שבתון, בקיצור נמרץ, והציעה מספר תשובות (ארז, יום שבתון). בהמשך המאמר ארחיב יותר בשאלת הזיהוי ובתשובות עליה.

א

כידוע, שיר השירים זכה לפרשנות אלגורית נרחבת במדרשי חז"ל ובפרשנות המקרא לדורותיה, אלגוריות אשר חלקן קשרו פסוקים רבים משיר השירים לסיפורי יציאת מצרים ולדמויותיהם של משה ואהרן. ועם זאת, בעיון במקורות מדרשיים מתקופת חז"ל לא נמצאו פירושים הקושרים את מעמד הר סיני לשה"ש ד 6. פירושים אלגוריים כאלה מצאנו רק בפרשנות מאוחרת יותר:

אלך לי אל הר המור הוא סיני. לעשותך מקוורת מר להפסיק זוהמתך, ואל גבעת הלבונה ללבנך בדברותי כמפורש למעלה על מקוורת מר ולבונה. (ר' משה אלשיך, שושנת העמקים, על שה"ש ד 6)⁸

אלך לי אל הר המור זה הר סיני, לעשות ישראל מקוורת מור כי כמו שהקטרת מור מבריה כל הרוחות הרעים כן ע"י הר סיני פסקה זהומתן. הלבונה. ללבן אותך ולהפך כל החטאים לזכיות (פירוש 'צרור המור' על שה"ש, ד 6)⁹

הניסוח הדומה של שני הפירושים מלמד שפירושו של ר' משה אלשיך מהמאה השש-עשרה הוא המקור לפירושו של ר' יעקב לורברבוים מראשית המאה התשע-עשרה. אך קודם לשני הפירושים הללו, לא מצאנו פירוש לשיר השירים המזהה במפורש את הר המור עם הר סיני. ועם זאת, סקירה של פיוטי ר' יהודה הלוי מלמדת על האפשרות שהוא הכיר מסורת פרשנית שכזאת.

ריה"ל השתמש בצירוף "הר המור" בכמה וכמה פיוטים ובמספר הקשרים שונים. כך בפיוטי חתונה כגון: "בכנפי החלום אעוף כיונה, להר המור ואל גבעת הלבונה..."¹⁰, "שאו כנפי שחרים וערבים"¹¹, ו"שור עם קרעה בת שחר"¹². בפיוטי חתונה אלו קשר ריה"ל את הצירוף "הר המור" באופן מפורש או מרומז לשיר השירים ד 6 בשל המשמעות האינטימית והרומנטית של שיר השירים, שמתאימה למעמד החתונה, אך אין לקישורים אלו כל משמעות גאוגרפית. במילים אחרות, הר המור בפיוטים אלו איננו הר מסוים, אלא החתן או מעמד החתונה.¹³

8 ביאורו של ר' משה אלשיך (1507-1600) למגילת שיר השירים, מבוסס על דרשותיו. הספר הוא הראשון לראות אור הדפוס ונערך על ידי האלשיך עצמו בשנת 1591. וראו: שלם, ר' משה אלשיך.

9 פירוש על שיר השירים שחיבר ר' יעקב בן יעקב משה לורברבוים מליסא (1770-1832), בעל 'נתיבות המשפט'.

10 חזן, החלום בשירה, 261.

11 ירדן, שירי הקודש, ד, 976.

12 שם, 981-983.

13 חזן, החלום בשירה, 261.

לעומת זאת, בפיוטי געגועיו לציין מייצג "הר המור" את הר ציון - הר הבית - מקום המקדש. כך למשל בפיוטים: "אחלי יכוננו לפני אל ארחי",¹⁴ שנתלה במפורש בשה"ש ד 6, ו"דבריך במור עובר וקוחים",¹⁵ שבו הקישור לפסוק איננו מפורש.

במספר פיוטים של ריה"ל נקשר הצירוף "הר המור" ביציאת מצרים. כך בפיוט מסוג "מי כמוך" שנכתב ככל הנראה לשבת חתונה, אשר נקרא "אלוהים התגדלת". פיוט זה היה עלום עד לזמן האחרון ופורסם בידי עזרא פליישר מעיזבוננו של א' וילסקר.¹⁶ לקראת סופו של הפיוט נכתב: "קמו המים שוררו במזמור / כחומה לאפרים בני הר המור / ונהפך על מצרים לקוחים לשמה / והיזה את האוהל את משמרת האוהל."¹⁷ הקשר הדברים הוא ללא ספק קריעת ים סוף, אך משמעות הצירוף "בני הר המור" איננו ברור. אין גם דרך לדעת האם ריה"ל נתלה כאן בשה"ש ד 6 או קישר את קריעת ים סוף להר המוריה.¹⁸

בשני פיוטים לשבועות מצאנו אזכורים של הצירוף "הר המור", שבהם הוא מקושר במפורש למעמד הר סיני. האחד הוא הפיוט "יחיד נמצא לכל דורשו".¹⁹ הצירוף "הר המור" מופיע פעמיים בפיוט זה, בשורה 6: "סגוריי שילח מאופל, עשן הר המור במאמרו..." הקישור לפסוק איננו מפורש, אך באזכור השני בשורה 17 נתלה הפייטן במפורש בשה"ש ד 6: "הר המור גבעת הלבונה, הר האלוהים זה סיני". ירדן פרש את הקישור הזה, באמצעות הפניה לדרשה בכבלי שבת, פח ע"ב:

וא"ר יהושע בן לוי מאי דכתיב: "לחיינו כערוגת הבושם" (שה"ש ה 13) כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים. וכיון שמדיבור ראשון נתמלא, דיבור שני להיכן הלך? הוציא הקדוש ברוך הוא הרוח מאוצרותיו, והיה מעביר ראשון ראשון, שנאמר: "שפתותיו שושנים נוטפות מור עבר" (שם), אל תקרי שושנים אלא שושנים.²⁰

מעניין לראות שהפייטן ציטט מתוך פסוק אחד (שה"ש ד 6) והדרשה בכבלי נתלית בפסוק אחר (שם ה 13), ובכל זאת נראה שירדן צודק. הקשר בין שני הפסוקים נעשה באמצעות המילה "מור", המופיעה בשניהם, והדרשה במסכת שבת מצדיקה את כינויו של הר סיני בשם "הר המור גבעת הלבונה".

14 ירדן, שירי קודש, ד, 921.

15 שם, 922.

16 פליישר, חמישה שירים, 553-557.

17 שם, 557.

18 על קישור מדרשי אפשרי בין הר המוריה לבין קריעת ים-סוף ראו להלן, בחלק ג של מאמר זה (הערה 54).

19 ירדן, שירי קודש, ב, 488-490.

20 דרשה זו מצויה גם בפסיקתא זוטרתא (מדרש לקח טוב) לפרשת יתרו, פרק כ, ב-ג. על סופה של דרשה זו ראו: צפור, על מסירה ומסורת, 203-204.

פיוט "מי כמוך" נוסף, "אלוהים בקודש חזיתך", הוא פיוט היסטוריוגרפי שמתחיל בבריאת העולם ומסתיים בקריעת ים-סוף.²¹ בשורות 67-69 של הפיוט נכתב כך: "שלחו לפרעה לאמור / שלח עופרים להר המור / וכלי ה' לשמור הנחמדים מזהב".²² ירדן פרש שהצירוף "הר המור" כאן מכוון לארץ ישראל, אך נראה שנכון יותר לפרש שכוונת הפייטן כאן היא להר סיני. פירוש זה סביר יותר כיוון שהדרישה החוזרת ונשנית של משה ואהרן, בעומדם לפני פרעה, היא לצאת אל המדבר ולחוגג שם את חג ה'.²³ חג זה נועד מלכתחילה להתקיים בהר חורב - הר סיני, כפי שהבטיח אלוהים למשה במעמד הסנה (שמ' ג 12).

לדעת ירדן, גם בפיוט זה נתלה הצירוף "הר המור" בפסוקים שונים מתוך שיר השירים. הוא מקשר את "הר המור" לשה"ש ד 6 ואת "עופרים" לשה"ש ח 14, ככל הנראה תוך הסתמכות על אותו מדרש שהבאנו לעיל מבבלי שבת פח ע"ב, אך איננו כותב זאת במפורש. אפשר שהצדק עימו אך במקרה זה קשה להכריע.

אם נסכם את ממצאנו עד כאן, ריה"ל השתמש בצירוף "הר המור" בהקשרים שונים, גאוגרפיים ולא גאוגרפיים, ורמז בו למקומות שונים - הר הבית, ציון, הר סיני ואולי ים סוף. במספר פיוטים ניתן לראות קישור מפורש לפסוקים מתוך שיר השירים ובאחרים אין קישור מפורש למקראות כלשהם. בשום מקום לא מצאנו קישור מפורש לעקדת יצחק.

הפירוש הקדום היחיד שמצאנו אשר מצדיק את הכינוי "הר המור" להר סיני, הנתלה בפסוקים משיר השירים, הוא הדרשה בבבלי שבת פח ע"ב. אם כך, נראה שריה"ל לקח את הפירוש הזה והשתמש בו במספר פיוטים, אולי גם בפיוט שבו פתחנו, "יום שבתון אין לשכוח". ככל הנראה, ר' משה אלשיך שאב מאותה באר עצמה, בפירושו לשיר השירים, ור' יעקב לורברבוים, בעל פירוש 'צרור המור' על שיר השירים, למד פירוש זה מהאלשיך.

ב

לכאורה ניתן היה לסיים כאן בטענה שלא מצאנו בפיוטי ריה"ל רמז לקישור בין "הר המור" לבין עקדת יצחק, ועם זאת מצאנו לנכון לבחון גם אפשרות זו ולשאול האם יתכן שהפיוט רומז לקשר בין הר סיני לבין מסורת פרשנית על מקום עקדת יצחק?²⁴ במילים אחרות, האם קיימת מסורת דרשנית המזהה את מקום עקדת יצחק בהר סיני?

21 ירדן, שירי קודש, ב, 451-459.

22 שם, 457.

23 שמ' ה 1; 15; 26; 1; 13; ועוד.

24 הזיקה בין הפיוט למדרש מוכרת וידועה זה מכבר, אבל רוב העיון והמחקר מתייחס למקורות המדרשיים של הפיוט. הניסיון המהופך, ללמוד מהפיוט על מסורות מדרשיות עלומות נפוץ הרבה פחות. בעבר עסקו בכך מעט ש' ליברמן וצ"מ רבינוביץ, ובשנים האחרונות ניתן הד לכך במבואות שכתבה ש' אליצור לאסופות הפיוטים שההדירה. לאחרונה התייחס לכך ביתר פירוט ר"י סטל במספר מאמרים (ראו ביבליוגרפיה מפורטת אצל סטל, שקיעי מדרש, 1-2: הערה 1 שם).

הסיפור על עקדת יצחק בבראשית כב נחשב במסורת ישראל לאחד החשובים שבסיפורי התורה, סיפור שהוזכר וצוטט אין ספור פעמים לאורך ההיסטוריה היהודית ועיצב ממדים רבים בהגות ובליטורגיה היהודית.²⁵ במקרא עצמו הסיפור איננו נראה מרכזי. הוא כמעט ואיננו מצוטט בהמשך המקרא, לא בנבואה, לא במזמורים, לא באנלוגיות ספרותיות ולא בהיסטוריוגרפיה.²⁶ נראה שעובדה זו איננה מקרית, ושסיפור עקדת יצחק נשאר בכוונה סיפור חד פעמי ויוצא דופן, שאיננו דומה לשום דבר אחר במקרא.²⁷

ובכל זאת, אזכור עקיף אחד של הסיפור מצוי בספר דברי הימים ב', ג 1, בתחילת התיאור של בנית מקדש שלמה בירושלים: "ויחל שלמה לבנות את־בית־ה' בירושלם, בהר המוריה אשר נראה לדויד אביו, אשר הכין במקום דויד בגרן ארנן היבסוי". הקישור העקיף לסיפור העקדה מצוי בזיהוי ההר שעליו נבנה המקדש בשם "הר המוריה", כיוון שהשם "מוריה" מופיע רק במקום נוסף אחד במקרא כולו, בבראשית כב 2: "ויאמר, קח־נא את־בנך את־יחידך אשר־אהבת את־יצחק, ולך־לך אל־ארץ המריה, והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך". אמנם בבראשית כב מדובר על אחד ההרים ב"ארץ המוריה", ובדברי הימים ב' מוזכר "הר המוריה", אך לכול ברור שכוונת מחברי דברי הימים הייתה לאותו מקום עצמו.²⁸ זיהוי מקום המקדש בשם "הר המוריה" נועד לזוהות אותו עם האתר שבו עקד אברהם את יצחק בנו, ובכך להפוך את סיפור עקדת יצחק לסיפור הכינון של המקדש בירושלים.²⁹ מהכתוב הזה, שהוא כאמור, המקור היחיד במקרא שבו נרמזת עקדת יצחק כסיפור מכוון, צמחה ועלתה פרשנות תרבותית נרחבת שהשפיעה ועדיין משפיעה על התרבות וההיסטוריה היהודית והנוצרית.³⁰

25 ראו למשל: רביצקי, העקדה והברית, 25-38.

26 בספרו "מקראות בארץ המראות" הציע יאיר זקוביץ מספר אנלוגיות בין סיפור עקדת יצחק לסיפורים אחרים במקרא (זקוביץ, מקראות בארץ המראות, 68-69, 72-77). כל האנלוגיות הללו הן על דרך השלילה ומדיגישות את חוסר הדמיון בין סיפור העקדה לסיפורים אחרים במקרא.

27 פייסק, פסאודו פילון, 503-507.

28 ניתן לשאול מדוע לא קישר מחבר דברי הימים במפורש את מקום בנית המקדש לעקדת יצחק, אלא רק רמז עליו באמצעות השם "מוריה", אך לשאלה זו קשה להציע תשובות מספקות (ראו: קלימי, ארץ המוריה, 183-184; גרוסמן, אברהם, 332).

29 קלימי, ארץ המוריה, 180-184; המילטון, בראשית, 102. סיפור כינון שונה למקדש בירושלים מצוי בשמואל ב פרק כד. זהו הסיפור על המפקד שערך דוד בעם והמגפה שפרצה בישראל בעקבות המפקד. בסופו נכתב שהמלאך המשחית עצר כאשר הגיע לגורן ארונה, ולאחר שדוד קנה את הגורן והקריב בו קורבן לה' בוטלה הגזירה והעם ניצל (שמ"ב כד, 15-25). הקורבן ונס ההצלה הם העילה הדתית לכינון מקדש במקום הזה דווקא. על הקשר בין סיפור העקדה לסיפור מפקד דוד ראו: קלימי, שם, 184-186, 190-191; זקוביץ, ראשית התקדשותה, 13-16, 18-19; אמית, מעמדה של ירושלים, 48-50.

30 בדור האחרון צמחה גישה פרשנית אשר הופכת את היוצרות. היא טוענת שסיפור העקדה מאוחר לחיבור דברי הימים, ושהשם "מוריה" הועתק ממקורו בדה"ב ג, 1 אל בר' כב, 2 (ראו למשל: שמיד, קורבן אברהם, 274-275; סקה, שאלות, 267). לנימוקי הדעה ההפוכה והמקובלת יותר ראו: קלימי, ארץ המוריה, 182-183).

בסיפור העקדה עצמו אין זיהוי לאתרו של ההר שבו נערך מעמד העקדה, והוא מכונה בפשטות 'אחד ההרים' ב'ארץ המוריה'. מקומה של ארץ המוריה גם הוא איננו ידוע, והיא איננה נזכרת באף רשימה גאוגרפית או גניאולוגית במקרא.³¹ את מקומה ניתן לנחש רק מתוך בחינה מדוקדקת של הסיפור עצמו, וכך לשער לאן הלך אברהם.

האנלוגיה הברורה שבין פתיחת סיפור העקדה לבין ראשית פרק יב בבראשית, שעליו עמדו רבים,³² מלמדת אולי על היותה של "ארץ המוריה" ארץ לא נודעת - מקבילה ל- "הארץ אשר אראך" (בר' יב 1). גם העובדה שארץ זו איננה נזכרת עוד במקרא מחזקת תחושה זו. אם כך, אף שירושלים הייתה מרוחקת מספר קילומטרים מדרך גב-ההר הראשית, קשה לתאר את האזור הזה כארץ לא נודעת.

רמז נוסף לכיוון הליכתם של אברהם ויצחק ניתן למצוא בעובדה שאברהם לקח אתו עצי עולה מבאר שבע, ולא סמך על האפשרות שימצא עצים במקום.

רמזים אלו יחד עם אווירת השממה הנסוכה על הסיפור תומכים בהשערה שעל פי פשט הכתוב, אברהם הלך מבאר שבע אל המדבר - לנגב או לסיני.³³ יוצא מכך שזיהוי מקום העקדה בהר סיני תואם את פשט הכתוב טוב יותר מזיהויו בהר הבית בירושלים. ועם זאת, הזיהוי שנעשה בדה"ב ג, 1 בין הר הבית בירושלים לבין מקום העקדה הוא שהשפיע יותר מכול על הדרך שבה נלמד והתפרש סיפור עקדת יצחק לאורך הדורות.³⁴ נראה שפשט הכתובים לא השפיע על המסורות הפרשניות והתרבותיות המוכרות לנו.

יצאנו אם כן לחפש רמזים למסורת פרשנית אחרת, כזו המקשרת את המקום שבו עקד אברהם את יצחק בנו להר סיני, ולא להר הבית. נמצאו מעט מאוד מקורות כאלה, ובכל זאת הם קיימים.

31 המילטון, בראשית, 102. שם ההר איננו מופיע במקורות אחרים מימי הבית השני, לא בתרגום השבעים ולא בספר היובלים. בתרגומים לארמית, יוונית ולטינית מופיעים שמות ותיאורים אחרים, ובחומש השומרוני מופיע הר גריזים כמקום העקדה (צפור, תרגום השבעים, 268-269; אליאור, טבור הארץ, 1-2; קוגל, מסורות המקרא, 320-322)

32 בנו יעקב, על אתר; רש"י הירש, על אתר; בן נון, ארץ המוריה, 3-4; המילטון, בראשית, 102; שמיד, קורבן אברהם, 272.

33 גליק, אפיקים בנגב, 60; סרנה, בראשית, 159-160. וראו: קלימי, ארץ המוריה, 182-183; אמית, מעמדה של ירושלים, 52.

34 לאורך כל הדורות קשרו פרשנים רבים את ארץ המוריה ואת עקדת יצחק עם ירושלים. ראו למשל: ספר היובלים, יח 13; יוסף בן מתתיהו, קדמוניות א יג, ב 226-227 (שליט, קדמוניות, 24-25); תרגום נאופיטי והתרגום המקוטע לבר' כב 14; ועוד. וראו: גינצבורג, אגדות היהודים, ה, 65 (עמ' 181, הערות 252-253); ורבים מפרשני ימי הביניים (רש"י, ראב"ע, רד"ק, רמב"ן, ספורנו, ועוד לבר' כב 2, 14). וראו גם בן נון, ארץ המוריה, 40-42.

כך למשל במדרש חופת אליהו, שהתפרסם בלקט אוצר המדרשים (אייזנשטיין), קצד, עמ' 174:35

חמשה שמות נקרא הר סיני: הר חורב, הר סיני, הר המוריה, הר האלהים, הר חמד.³⁶

דרשה זו היא נוסח נידח ובלתי מוכר. דרשה מקבילה לה, מוכרת הרבה יותר, מצויה במדרש ילמדנו, אך בה לא מופיע "הר המוריה" כאחד משמותיו של הר סיני:

ששה שמות נקראו להר סיני: הר סיני, הר אלהים, הר בשן, הר גבנונים, ההר חמד אלהים לשבתו, הר חורב. הר סיני, שבו נתנשאו אומות העולם להב"ה ונתן להם אפופוסין שם. הר אלהים, שישב בו אלהים בדין, שנ' 'ואלה המשפטים'. הר בשן, הר שבא שם. הר גבנונים, שפסל בו כל ההרים, כד"א 'או גבן או דק' (וי' כא 20). ההר חמד, שחמד אלהים לשבתו. הר חורב, שבו נמשכה חרב מות: 'ומת הנואף'³⁷; 'מות יומת הרוצח' (במ' לה 16, 17, 18); 'מת יומתו דמיהם במ' (וי' כ 13).³⁸

הד נוסף למסורת המזהה את הר המוריה בהר סיני ניתן למצוא במחלוקת על פירוש המילה "מוריה" המצויה במסכת תענית:

מאי הר המוריה?³⁹ פליגי בה ר' לוי בר חמא ור' חנינא. חד אמר: הר שיצא ממנו הוראה לישראל, וחד אמר: הר שיצא ממנו מורא לעובדי כוכבים. (בבלי, תענית טז ע"א)

35 חופת אליהו הוא מדרש קדמון שערך לפי מספרים. הוא מכונה גם "שבע חופות" על שם תחילתו. ראשיתו בדרשות עם המספר שבע, ולאחריהן נוספו דרשות סביב מספרים אחרים (אייזנשטיין, אוצר המדרשים, 162).

36 ראו: תה" סח 16-17. נוסח שונה מעט נמצא בכת"י (1540) Parma, Biblioteca Palatina 2785: "ה' שמות נקראו להר סיני ואלו הן. הר חורב, הר סיני, הר מלך, הר האלוהים, הר המוריה". (נדלה מאתר האקדמיה ללשון עברית: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית <<https://maagarim.org/hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx>>). ראו גם: גינצבורג, אגדות היהודים, ד, 46; שם, 289, הערה 186.

37 צירוף זה איננו במקרא. הכוונה היא לכתוב בויקרא כ 10: "מות-יומת הנאף והנאפת".

38 מדרש ילמדנו (מהדורת מאן) ילקוט תלמוד תורה - פרשת במדבר, ד"ה: ששה שמות נקראו.

39 בהערת מסורת הש"ס על הדף מופיעה הפניה לנוסח שונה של המדרש הזה: "הר המור, פליגי בה רבי לוי בר חמא ורבי חמא בר חנינא...". ילקוט שמעוני על שה"ש ד, 6, הציג נוסח זה, וככל הנראה הביאו מהתלמוד הבבלי (סימן תתקפח). לפי גרסה זו הדרשה קשורה לפסוק בש"ש בו עסקנו לעייל בסעיף א של המאמר, ולא לסיפור עקדת יצחק. עם זאת, בדיקה מקיפה בגרסאות התלמוד הבבלי מעלה שזהו נוסח יחידי, ובכל גרסאות הבבלי שמצאנו נכתב "הר המוריה". גרסת ילקוט שמעוני נראית כתיקון של גרסת התלמוד הבבלי שנעשה לצורך מדרש שה"ש. אני מודה לד"ר יואל קרצמר-רזיאל על עזרתו והנחייתו בעיון והערכת גרסאות הבבלי.

רש"י על אתר (ד"ה: מורא לעובדי כוכבים) מפרש תחילה ששתי הדעות מתייחסות להר ציון שבירושלים:

חד אמר הר שיצא הוראה - תורה לישראל "כי מציון תצא תורה" (יש' ב 3) "יורו משפטיך ליעקב" (רב' לג 10) ולשכת הגזית שבה עמדו הנביאים המוכיחים לישראל. מורא לעובדי כוכבים - ששומעין גדולות ישראל וירושלים ומתפחדים עליהם.

אך לאחר מכך הוסיף רש"י הסבר אחר לדעה השנייה במחלוקת שבתלמוד:

שמעתי לישנא אחרינא: 'הר המוריה הר סיני', מורא לעובדי כוכבים במתן תורה, דכתיב: 'ארץ יראה ושקטה' (תה' עו 9).⁴⁰

לפי לישנא אחרינא זו, מחלוקת האמוראים היא בשאלה האם עקדת יצחק התקיימה בהר ציון או בהר סיני. נראה שזוהי גם דעת בעלי התוספות על אתר, אשר סוברים שהמחלוקת במסכת תענית איננה רק בפירוש השם "הר המוריה", אלא גם בשאלת מקומו של הר זה.⁴¹ מקור זה מלמד שמסורת פרשנית המקשרת את הר המוריה להר סיני הייתה ידועה בימי הביניים, אף שהייתה זו מסורת משנית.⁴²

מסורת פרשנית זו מופיעה גם בפיוט ארץ ישראל קדום ששמו "הנך יפה חשוקה אשר צבאותיה הונהרו", שחיבר ר' אלעזר הקליר:

...כשושנה יפת ענף חזת בנועם / כתפוח ייקרה <...> להתקדש כהודיעם / זיאמר
יי אל משה לך אל העם' / הביאני כמכהן פאר להרים ראשי / סמכני כי כ [...].
בחופת קידושי / וגם 'והיו נכונים ליום השלישי' / <...> כה בהר המור / השב' את'
להג ולטוביה <...> / והגבלתה את העם סביב' / אהלל 'שור' 31-40).⁴³

40 בפירוש הפסוק בתה' עו 9 נאמרו דרשות רבות הקושרות אותו למתן תורה. כך למשל: "משמים השמעת דין, ביום מתן תורה. ארץ יראה [ושקטה] בתחילה יראה שמה לא יקבלו ישראל את התורה ויחזור העולם לתוהו ובוהו, כיון שקיבלוה מיד שקטה" (מדרש תהלים (בובר) מזמור עו). וכן: תנחומא, שמיני סימן ו; מדרש אגדה (בובר). ויקרא יא, ב; לקח טוב, בראשית א, א; ועוד.
41 ראו: גרוסמן, אברהם, 331-333; אמית, מעמדה של ירושלים, 51-52.

42 בפירושו על סיפור עקדת יצחק, כתב ל' גינצבורג בפירוש הפסוק: 'זירא את המקום מרחוק: "... מנין ידע שזה המקום אשר אמר לו האלוהים? שראה עליו עמוד אש מן הארץ ועד לשמים וענן כבד על ההר וכבוד ה' נראה בענן." (גינצבורג, אגדות היהודים, ב, 61). שפה זו מזכירה מאוד את מעמד הר סיני, ועם זאת, אין בדבריו אזכור מפורש להר סיני ולמתן תורה.

43 מתוך יצירות למועדים לרבי אלעזר הקליר. פיוט לשבועות, מבוסס על שיר השירים א. שנת 640 לסה"נ לערך. המקור: St. Petersburg, Russian National Library, Antonin B, 41 (נדלה מאתר האקדמיה ללשון העברית: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית < <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>

הטקסט אמנם קטוע, אך ההפניות לשמות יט 10-12 קושרות אותו באופן ברור למעמד הר סיני. אי לכך, נראה שהאזכור של הר המור בפיוט זה מתייחס להר סיני.

הקשר דומה נמצא בפיוט "אליך אגלה צפוני נפלאות אל" שחיבר אוהב בן מאיר הנשיא:

...רצונם אמלא להנחילם הר המור / עשרת הדברים אם ישמרו שמור / והגבלת
את העם סביב לאמור'. (שור' 31-33)⁴⁴

כמו בפיוט של הקליר, גם פיוט זה עוסק במעמד הר סיני ומפנה לפסוקים בספר שמות יט, אך במקרה זה הזיהוי של הר המור עם הר סיני איננו בטוח. העיסוק בנחלה מעלה את האפשרות שהחרוז עוסק בהבטחה האלוהית להביא את עם ישראל אל הארץ ולהנחיל להם בית מקדש, אם ישמרו את הברית אשר נכרתה בהר סיני. ובכל זאת ההקשר הדומה מעלה את האפשרות שהקשר בין הר סיני להר המור היה מוכר לפייטן.

אף שלא מצאנו לכך רמזים מפורשים בפיוטיו, יתכן שמסורת פרשנית זו הייתה מוכרת לר' יהודה הלוי ואולי היא שעומדת ברקע החרוז הנדון בפיוטו "יום שבתון אין לשכוח".

במחקר קודם שערכנו על גלגולן של מסורות פירוש קדומות עמדנו על תופעה ספרותית מעניינת. מסורות פירוש שאברו או נדחו מהזרם המרכזי של המדרש, שרדו בפיוטים ארץ ישראלים קדומים ואף בפיוטים מימי הביניים. יתכן שדרשות שלא מצאו מקומן בזרם המרכזי של ספרות המדרש כיוון שהמסר התיאולוגי או האידאולוגי שבהן נתפס כלא לגיטימי, נשתמרו על ידי פייטנים בספרות הפיוט, לעיתים בהיסח הדעת, שכיוון שהייתה פחות דידיקטית ופחות מחייבת יכולה הייתה לסבול את הימצאותן בה.⁴⁵

ג

במהלך העיסוק בשתי האפשרויות שהצגנו בתחילת המאמר, עלתה אפשרות שלישית להסביר את כינויו של הר סיני בשם "הר המור", אשר מופיעה בין השאר בפיוטו של ריה"ל. נתקלנו באפשרות זו כאשר מצאנו כמה וכמה מדרשים שיצרו קשר בין הר המוריה - מקום העקדה - הר הבית, לבין הסיפור על חלום הסולם שחלם יעקב בבית אל (בר' כח 12-13):

בן שבעים ושבע שנה היה יעקב בצאתו מבית אביו, והיתה הבאר מהלכת לפניו
מבאר שבע עד הר המוריה מהלך שני ימים. והגיע בחצי היום לשם ופגע בו

44 1100-1000 לסה"נ לערך. המקור: Oxford. Bodleian Library, e.37 (2710), 49 (נדלה מאתר האקדמיה ללשון עברית: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. > <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>

הקב"ה, שנאמר: "ויפגע במקום וילך שם כי בא השמש". ולמה נקרא שמו מקום? אלא בכל מקום שהצדיקים שם הוא נמצא עמהם, שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי". אמר לו הקב"ה יעקב, הלחם בצקלונך והבאר לפניך לאכול ולשתות במקום הזה. אמר לפניו: רבוננו של עולם עד עכשו לא ירד השמש חמשים ירירות ואני שוכב במקום? ובלא עתו בא השמש במערב והביט יעקב וראה את השמש בא במערב וילך שם. שנאמר: "וילך שם כי בא השמש". לקח יעקב שתי עשרה אבנים מאבני המזבח שנעקד עליו יצחק אביו, וישם אותם מראשותיו באותו המקום. להודיעו שעתידין לעמוד ממנו שנים עשר שבטים שנעשו כלן אבן אחת. להודיעו שכלם עתידין להיות גוי אחד בארץ. שנ': "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ." (פרקי דר' אליעזר, לה) 46

דרשה זו גורסת בפשטות שחלום הסולם נחלם בהר המוריה ובמקום העקדה, תוך התעלמות מהסיפור המקראי הגורס שהאירוע התרחש בלזו היא בית אל, כעשרים קילומטר מצפון לירושלים. כך גם הדרשה הקצרה הבאה, שגם היא מתעלמת מכל ריאליה גאוגרפית:

ויצא יעקב וילך אל דרכו חרנה, וישב ויבוא עד הר המוריה, וילך שם אצל עיר לזו (ספר הישר). 47

חוסר המודעות הגאוגרפי יכול להתפרש כנובע מריחוק הזמן והמקום, בכל מה שנוגע למדרש "ספר הישר", שנערך בימי הביניים בגולה, אבל קשה לייחס חוסר הכירות כזה לפרקי דר' אליעזר, שנערך בארץ ישראל או במרחב הסמוך לה, במאה השמינית לסה"נ. 48 נראה, אם כן, שהזיהוי של חלום הסולם עם מקום המקדש - מקום העקדה איננו מוטעה אלא מכוון, והוא דורש הסבר.

מדרשים נוספים שאינם מזכירים במפורש את עקדת יצחק ואת הר המוריה, קושרים את המקדש ועבודת הקורבנות אל חלום יעקב. כך למשל מדרש תנאים קדום יותר, שיוצר קשר ענייני דומה בלי לטעון לקרבת מקום גאוגרפית:

46 וראו: בר"ר, סח ט; וכן בבלי סנהדרין צה ע"ב, מקור שבו מקום המקדש רמוז אך לא נאמר במפורש. וזיהו זה מופיע כבר בתרגום הארמי לדה"ב ג 1. וראו: זקוביץ, ראשית התקדשותה, 21-22.

47 ספר הישר, הנקרא גם "דברי הימים הארוך" או "תולדות אדם", הוא מדרש שמחברו אינו ידוע, בסגנון מקרא משוכתב, המתאר את כל המאורעות והמעשיות אשר קרו לאבותינו מימות אדם הראשון, דרך מלחמות בני יעקב עם הכנענים, ועד לאחר יציאת מצרים. וכן מעט סיפורים מספר במדבר, דברים, יהושע ועד לימי השופטים. הרמב"ן מכנהו בשם "מלחמות בני יעקב", אך הוא מפקפק באמינותו. בהקדמת המדפיס מכתב היד כתוב שהוא נמצא בשעת חורבן בית שני על ידי שר רומאי, אך מסגנון הכתיבה נראה שהוא נתחבר בימי הביניים. וראו: גינצבורג, אגדות היהודים, 106-105.

48 רייזל, מבוא למדרשים 332-334.

ר' אלעזר הקפר אומר: מנין אתה אומר שהראה הקדוש ברוך הוא ליעקב אבינו בית המקדש בנוי וקרבנות מוקרבים וכהנים משרתים ושכינה מסתלקת? שנאמר: "ויחלום והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו" (בר' כח 12). אין חלום אלא שיש לו פתרון. ויחלום והנה סולם מוצב ארצה זה בית המקדש, וראשו מגיע השמימה אלו הקרבנות קריבים שריחם עולה לשמים, והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו אלו כהנים המשרתים שעולים ויורדים בכבש, והנה ה' נצב עליו "ראיתי את ה' נצב על המזבח" (עמ' ט 1). (ספרי במדבר, קרח, סימן קיט)

מדרש בראשית רבה, גם הוא מדרש ארץ ישראלי קדום, מתמודד עם הקושי הגאוגרפי מתוך מודעות לקיומו, וגם הוא יוצר קשר בין מקום המקדש לבין חלום יעקב:

ר' לעזר בשם ר' יוסי בן זמרא: הסולם הזה עומד בבאר שבע ושיפועו מגיע עד בית המקדש, מה טעם? "ויצא יעקב מבאר שבע וגו' ויירא ויאמר מה נורא המקום". אמר ר' יהודה בר' סימון: הסולם הזה עומד במקדש ושיפועו מגיע עד ביתאל, מה טעם? "ויירא ויאמר וגו' ויקרא שם המקום ההוא ביתאל" (בר'ר, ויצא סט ז).⁴⁹

רצף דרשות נוסף מבראשית רבה קושרות זה לזה, באמצעות חלום הסולם, את הר הבית, הר סיני ובית אל. הראשונה שבהן היא וריאציה על הדרשה מספרי במדבר, שהובאה לעייל, קושרת את בית המקדש לבית אל. השנייה והשלישית קושרות את הר סיני לחלום יעקב:

תני בר קפרא: לית חלום שאין לו פתרון. והנה סולם, זה הכבש. מוצב ארצה, זה מזבח: "מזבח אדמה תעשה לי" (שם' כ 21). וראשו מגיע השמימה, אלו הקרבנות, שריחן עולה לשמים. והנה מלאכי אלהים, אלו כהנים גדולים. עולין ויורדין בו, שהם עולים ויורדים בכבש. והנה ה' נצב עליו: "ראיתי את ה' נצב על המזבח" (עמ' ט 1).

רבנן פתרין ליה בסיני: ויחלום והנה סולם, זה סיני. מוצב ארצה, (שם' יט 17): "וייתצבו בתחתית ההר". וראשו מגיע השמימה: "וההר בוער באש עד לב השמים" (דב' 4 11).

49 וכן: בבלי חולין, צא ע"ב; מדרש שכל טוב, ויצא ל, יג. רד"ק בפירושו לתהלים קלב ביקש לתת טעם ריאלי למדרש זה: "רצונו לומר ושיפועו, שנמשכה המראה עד בית אל, כי שם ראה המראה. ואמר 'וזה שער השמים' על בית המקדש, כי הוא מכוון כנגד כיסא הכבוד, וכן אמר ירמיהו הנביא (יר' יז, 12): 'כסא כבוד מרום מראשון מקדשנו, והוא טבור העולם'. רש"י (לבר' כח 17) גם הוא הסתפק כיצד יכול המקדש להיות גם בירושלים וגם בבית אל ופירש כך: "...אני אומר שנעקר הר המוריה ובא לכאן וזו היא קפיצת הארץ האמורה בשחיטת חולין (בבלי חולין, צא ע"ב) שבא בית המקדש לקראתו עד בית אל, וזהו זיפגע במקום". רמב"ן חולק על רש"י בעניין זה, אך גם הוא קושר את שנתו של יעקב ואת חלום הסולם להר המוריה בירושלים (ראו: סקלר, רמב"ן כפרשן האגדה, 258-259).

דבר אחר: והנה סולם, זה סיני. אותיות דדין הוא אותיות דדין. והנה מלאכי אלהים, על שם: "רכב אלהים רבותים אלפי שנאן" (תה' סח 18), ולמדנו לנביאים שנקראו מלאכים, דכתיב: "ויאמר חגי, מלאך ה' במלאכות ה' לעם" (חגי א 13). והנה מלאכי אלהים, זה משה ואהרן. עולים, "ומשה עלה אל האלהים" (שמ' יט 3), ויורדים, זה משה: "ויורד משה" (פס' 14), והנה ה' נצב עליו: "ויורד ה' על הר סיני אל ראש ההר" (פס' 20). (בר"ר ויצא, סח יב)

מסורת דרשנית זו איננה חדשה, היא מופיעה אופן דומה למדי בספרו של פילון האלכסנדרוני "על החלומות".⁵⁰ במסגרת פירוש אלגורי לספר בראשית, קושר פילון את שלושת האבות למידות ולערכים פילוסופיים, ועוסק במהות המילה "מקום". הוא מזכיר בהקשר זה ארבעה סיפורים ושלושה אתרים: את מקומו של האלוהים במעמד הר סיני, את המקום אשר יבחר ה' - הר הבית, את אברהם הרואה את המקום מרחוק בדרכו אל העקדה, ואת יעקב שפגע במקום וחלם בו את חלום הסולם, בבית אל. כיוון שהפירוש הוא אלגוריה, פטור פילון מכל זיהוי גאוגרפי-ריאלי ויכול לקשור את כל המקומות והאזכורים הללו לעניין אחד.

גם פילון איננו הראשון שקושר אתרים שונים לעניין אחד. הוא ממשיך מסורת פרשנית קדומה אף יותר שעסקה בקשר של קדושה בין אתרים שונים הנזכרים בתורה, וכיחוד בסיפורי ספר בראשית, תוך עקיפה של מגבלות גאוגרפיות. דוגמא בולטת למסורת פרשנית זו מצויה בספר היובלים:

כי שלושה מקומות לאלוהים על הארץ: גן עדן בהר המזרח, וההר אשר הנך בו היום, הר סיני, והר ציון יתקדש בכריאה החדשה לקידוש הארץ. על כן תתקדש הארץ מכול חטאיה ומטומאותיה לדורות עולם. (ספר היובלים ד, 26).⁵¹

אותה מסורת מופיעה ביתר אריכות ב"מסעות החזון" שערך חנוך בן ירד בליווי מלאכים, אל שבעת הרקיעים ואל קצות הארץ, המתוארים בספר העירים (חנוך א' כב-לב). רחל אליאור הציגה קשר ספרותי ומיתולוגי בין גן עדן, הר סיני והר ציון, שהיה נפוץ ומקובל בימי הבית השני ואולי כבר בימי גלות בבל. לדבריה, קשר הקדושה הזה נמצא מחוץ לגבולות הזמן והמקום.⁵² ניתן להסיק מכך שהגאוגרפיה הראלית מאבדת את משמעותה במסגרת הפרשנות הזאת, שמות המקומות הופכים לגמישים וקשר הקדושה גובר על מגבלות הסיפורים. נראה שמסורת פרשנית קדומה זו התגלגלה עד למדרשי חז"ל שבהם יכול היה "הר המוריה" להתקיים במקביל במקומות שונים, והופך את השאלה "היכן עקד אברהם את יצחק בנו?" לשאלה פרשנית שיש לעסוק בה.⁵³

50 פילון, על החלומות, 62-67 (כהן ישר, על החלומות, 309-310).

51 ורמן, היובלים, 196. "בנוסח ספר היובלים בגעז מופיע 'כי ארבעה מקומות... אך מניין זה איננו עולה בקנה אחד עם תוכן הפסוק ונראה שהוא משובש" (ורמן, שם, 204).

52 אליאור, טבור הארץ, 2-5.

53 ראו את הדיון בשאלת מקומו של הר המוריה בספרו של קוגל: מסורות המקרא, 320-322. ספר

דוגמה מדרשית נוספת על יכולתו של הר המוריה להיעקר ולזוז ממקום למקום. מצויה במכילתא דר' ישמעאל, הפעם לא אל הר סיני וגם לא אל בית אל, אלא דווקא אל ים-סוף.⁵⁴

ר' יוסי הגלילי אומר: כשנכנסו ישראל לים כבד הר המוריה נעקר ממקומו ומזבחו של יצחק הבנוי עליו, ומערכתו הערוכה עליו, ויצחק כאלו עקוד ונתון על המזבחה, ואברהם כאלו פשט ידו ולקח את המאכלת לשחוט את בנו. שנ': "וישלה אברהם את ידו ויקח את המאכלת לשחוט את בנו". אמר המקום למשה, משה בני נתונים בצרה והים סוגר ושונא רודף, ואתה עומד ומאריך בתפלה? אמר לפניו ומה בידי לעשות? אמר לו "ואתה הרם את מטך ונטה ירך על הים וגו'" ואתה תהא מרומם ומשבח ונותן שיר ושבח והודאה וגדולה ותפארת והוד והלל למי שהמלחמות שלו. (מכילתא דר' ישמעאל, יד טו)⁵⁵

אולי ניתן למצוא את שורשיה של מסורת פרשנית זו בספרות המקראית עצמה. יהונתן גרוסמן הציג סדרה של ארמזים (אנלוגיות ספרותיות) בין סיפור עקדת יצחק וסיפור מעמד הר סיני, והצביע על קשר ספרותי-אסוציאטיבי בין שני סיפורים אלו.⁵⁶ הוא הציע שני רבדים למשמעות קשר זה, האחד הוא המשך השראת השכינה האלוהית שהתגלתה בסיני בקרב עם ישראל, תחילה במשכן הנייד, ובסופו של דבר במקדש שבהר ציון בירושלים.⁵⁷ השני הוא הטענה שעקדת יצחק עומדת ביסוד הברית שנכרתה בהר סיני, לאמור, לאחר שעמד אברהם בניסיון העקדה הוא זכה לשבועה מאת ה', שבועה שהביאה בסופו של תהליך לכריתת הברית בין זרעו של אברהם לבין אלוהים במעמד הר סיני.⁵⁸

סביר להניח שהקשר הספרותי שהציע גרוסמן לא נעלם מעיניהם של פרשנים קדומים

היובלים יח, 13 הוא המקור הספרותי הקדום ביותר שבידינו אשר גורס במפורש שעקדת יצחק התקיימה בהר ציון (זקוביץ, ראשית התקדשותה, 17-18; ורמן, היובלים, 317, וראו ביאור בעמ' 318, 319-320). במסגרת דיון על מקומה של עקדת יצחק, טענה אליאור שיש לנתק בין השם "הר המוריה", שהוא מסורת פרושית שעיקר השפעתה בימי חז"ל, לבין השם "הר ציון" שנטוע היטב במסורות מקראיות וחוף מקראיות קדומות, עד לסוף ימי הבית השני. לדעתה, השם "הר המוריה" ביחד עם שינוי זמנה של עקדת יצחק, מפסח במסורת הכהנית והקדומה לראש השנה במסורת הפרושית והחז"לית המאוחרת, מהווה חלק מהמחלוקת הבסיסית על קדושת המקום, הזמן, הזיכרון והפולחן בין כתות יהודיות וקדם-נוצריות שונות (אליאור, טבור הארץ, 7-8).

54 יתכן שמדרש זה הוא הבסיס לאזכור השם "הר המור" בפיוטים של ריה"ל העוסקים בקריאת ים-סוף. ראו לעיל, הערה 18.

55 בנוסח שונה של דרשה זו, ככל הנראה מאוחר יותר, נקשרת גם היא למעמד הר סיני: "בשעת קבלת התורה נעקר הר המוריה ובא למדבר, כדי שתינתן התורה על מקום המעולה הזה" (ילקוט ראובני פרשת יתרו אות ו).

56 גרוסמן, עקדת יצחק, 356-357. ראו גם: ויסמן, הר האלוהים, 113-114; סקה, שאלות, 262.

57 גרוסמן, שם, 358-359. וראו: שמיד, קורבן אברהם, 274.

58 גרוסמן, שם, 359-361.

והם פיתחו אותו והרחיבו אותו בדרכם. כך התגלגלה פרשנות זו בספרות ימי הבית השני, מחנוך והיובלים ועד לפילון האלכסנדרוני אשר הוסיף עליה גם את בית-אל וחלום הסולם, ומשם למדרשי חז"ל אשר הרחיבו וגיוונו אותה אף יותר. מכאן קצרה הדרך להנחה שגם פייטנים כגון ריה"ל הכירו את המסורות הפרשנית הזאת, באמצעות מדרשי חז"ל, והיא שאפשרה להם להתיק את הכינוי "הר המור" מהר ציון להר סיני.

לסיכום, ההתחקות אחר מקורותיו של החרוז: "דיבר בקדשו (אל) בהר המור / יום השביעי זכור ושמור" בפיוט "יום שבתון אין לשכוח", העלתה שלוש תשובות אפשריות לשאלה לאיזה הר התייחס ריה"ל במילים "הר המור". לכל אחת מהן נמצאו רמזים בפרשנות המקרא מימי הבית השני, במדרשי חז"ל או בפיוטים קדומים. התשובה שנראית סבירה ביותר היא הראשונה, הגורסת שריה"ל רמז לדרשות ופירושים לשיר השירים המתארים את הר סיני אפוף בשמים בזמן מתן תורה. אך לדעתי לא ניתן לשלול את האפשרות שריה"ל, כמו פרשנים אחרים, קישר את הר סיני לעקדת יצחק. בסופו של דבר, כל התשובות שהוצעו כאן נשענות על מסורות פרשניות קיימות, אבל לא נפוצות, ואין כל דרך לדעת מה הכיר ומה לא הכיר הפייטן. אשאיר לכן את הדברים כפי שהם, וכל קורא יבחר לו את התשובה הטובה בעיניו.

מפתח ביבליוגרפי

ר' אליאור, "והר ציון תוך טבור הארץ על משמעותו המשתנה של הקודש", ארץ ישראל, כח (תשס"ח), עמ' 1-13.	אליאור, טבור הארץ
ש' אליצור, שירה של פרשה, ירושלים תשס"ז.	אליצור, שירה
י' אמית, "מעמדה של ירושלים בספרות התורה", עיוני מקרא ופרשנות, ה (תש"ס), עמ' 41-57.	אמית, מעמדה של ירושלים
ר' ארז, "יום שבתון אין לשכוח", מעמקים 12 (תשס"ח), נדלה ב- 17/09/2020 < http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=411	ארז, יום שבתון
י' בן נון, ארץ המוריה: פרקי מקרא ולשון, אלוך שבות, תשס"ז.	בן נון, ארץ המוריה
ג' ברזלי, פרשנות אגבית לספר בראשית המתועדת במגילות מדבר יהודה (עבודת דוקטור), רמת גן תשס"ג.	ברזלי, פרשנות אגבית

ל' גינצבורג, <i>אגדות היהודים</i> , שישה כרכים (תרגום: מ' הכהן), רמת גן תשכ"ו-תשל"ה.	גינצבורג, אגדות היהודים
נ' גליק, <i>אפיקים בנגב</i> , תל אביב תש"ך.	גליק, אפיקים בנגב
י' גרוסמן, "עקדת יצחק וברית סיני", בתוך: י' רוזנסון וב' לאו (עורכים), <i>עקדת יצחק לזרעו</i> , תל אביב, תשס"ג.	גרוסמן, עקדת יצחק
י' גרוסמן, <i>אברהם: סיפורו של מסע</i> , תל אביב תשע"ה.	גרוסמן, אברהם
V. P. Hamilton, <i>The Book of Genesis, Chapters 18-50</i> (NICOT), Grand Rapids, 1995.	המילטון, בראשית
כ' ורמן (מהדירה), <i>ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירוש</i> , ירושלים תשע"ה.	ורמן, היובלים
י' זקוביץ, "המסורות על ראשית התקדשותה של ירושלים", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), <i>ירושלם בימי בית ראשון</i> (סדרת עידן 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 12-22.	זקוביץ, ראשית התקדשותה
י' זקוביץ, <i>מקראות בארץ המראות</i> , תל אביב תשנ"ה	זקוביץ, מקראות בארץ המראות
א' חזן, "החלום בשירה האישית ובשירת הקודש של רבי יהודה הלוי", <i>מכאן טו</i> (תשע"ה), עמ' 247-261.	חזן, החלום בשירה
י' יהלום, <i>שירת חייו של ר' יהודה הלוי</i> , ירושלים תשס"ח.	יהלום, שירת חייו
ד' ירדן, <i>שירי הקודש לר' יהודה הלוי</i> , כרכים א-ד, ירושלים תשל"ח.	ירדן, שירי הקודש
י' כהן ישר, "על החלומות", בתוך: י' עמיר ומ' ניהוף (עורכים), <i>פילון האלכסנדרוני, כתבים</i> , כרך ה, ירושלים תשע"ב.	כהן ישר, על החלומות
N. Sarna, <i>Understanding Genesis</i> ² , New York 1970.	סרנה, בראשית
י"י סטל, "שקיעי מדרש עלומים: פרשת נח", <i>סגולה: גיליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת</i> , 78 (תש"ף), נדלה מאתר 'אקדמיה' ב- 09/12/2020 https://www.academia.edu/40800097/%D7%A9%D7%A7%D7%A9%D7%A2%D7%99_%D7%9E%D7%93%D7%A8%D7%A9_%D7%A2%D7%9C%D7%95%D7%9E%D7%99%D7%9D_%D7%A4%D7%A8%D7%A9%D7%AA_%D7%A0%D7%97	סטל, שקיעי מדרש
J. L. Ska, "Genesis 22: What Question Should We Ask the Text?", <i>Biblica</i> 94 (2013), pp. 257-267.	סקה, שאלות

מ' סקלרץ, "רמב"ן כפרשן האגדה במהלך פירושו לתורה", <i>שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום</i>, כג (תשע"ד), עמ' 243-262.	סקלרץ, רמב"ן כפרשן האגדה
B. N. Fisk, "Offering Isaac Again and Again: Pseudo-Philo's Use of the Aqedah as Intertext", <i>CBQ</i> 62 (2000), pp. 481-507	פיסק, פסאודו פילון
ע' פליישר, "חמישה שירים חדשים ליהודה הלוי מעיזבונו של א' וילסקר ז"ל", <i>תרביץ נז (תשמ"ח)</i>, עמ' 541-557.	פליישר, חמישה שירים
מ' צפור, <i>על מסירה ומסורת</i>, תל אביב, תשס"א.	צפור, על מסירה ומסורת
מ' צפור, <i>תרגום השבעים לספר בראשית</i>, רמת גן, תשס"ו	צפור, תרגום השבעים
J. L. Kugel, <i>Traditions of the Bible</i>, Cambridge - London, 1998.	קוגל, מסורות המקרא
י' קלימי, "ארץ המוריה, הר המוריה ואתר מקדש שלמה בהיסטוריוגרפיה המקראית", <i>שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום</i>, יא (תשנ"ז), עמ' 180-194.	קלימי, ארץ המוריה
א' רביצקי, "מבוא - העקדה והברית: אברהם ובניו בהגות היהודית", בתוך: מ' חלמיש, ח' כשר, י' סילמן (עורכים), <i>אברהם אבי המאמינים: דמותו בדאי ההגות לדורותיה</i>, רמת גן תשס"ב.	רביצקי, העקדה והברית
ע' רייזל, <i>מבוא למדרשים</i>, אלון שבות תשע"א.	רייזל, מבוא למדרשים
ח' שירמן, <i>לתולדות השירה והדראמה העברית: מחקרים ומסות</i>, כרך א, ירושלים תשל"ט.	שירמן, לתולדות השירה
א' שליט (מהדיר), <i>יוספיוס פלביוס: קדמוניות היהודים</i>, ירושלים תשט"ו.	שליט, קדמוניות
ש' שלם, "לחקר שיטות הפירוש והדרש של רבי משה אלשיך", <i>ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח</i>, ה (תשכ"א), עמ' קנא-רו.	שלם, ר' משה אלשיך
K. Schmid, "Abraham's Sacrifice: Gerhard von Rad's Interpretation of Genesis 22", <i>Interpretation; a Journal of Bible and Theology</i> 62,3 (2008), pp. 268-276.	שמיד, קורבן אברהם

